

Den engelska marxistiska historieforskningen kommer på detta sätt allt djupare in i analysen av kulturen som ett slags "rationellt" svar på svåra och skiftande erfarenheter vilka industrialism och urbanisering medförde.

Naturligtvis har detta inte skett utan motstånd från mera renläriga marxister. Perry Anderson, tidigare redaktör för *New Left Review*, har nyligen riktat en dräpande kritik mot hela Edward Thompsons produktion och särskilt idén om att arbetarklassen har format sig själv på grund av erfarenhet. Erfarenhet är något filosofiskt svårbestämt och Thompson har inte utvecklat hur upplevelser blir förvandlade till enhetlig handlande. Andersons *Arguments Within English Marxism* är en direkt och värtalig reaktion på Thompsons *The Poverty of Theory*, där denne kritiserat forskare som tog avstamp i renodlad teori — särskilt de som inspirerades av den franske tänkaren Louis Althusser. Denna debatt är ännu inte avslutad, men den rör sig om för historikern väsentliga ting: hur skapas medvetande, är "falskt" medvetande överhuvudtaget möjligt, bör man bedöma människors handlingar utifrån på förhand uppgjorda utvecklingsmodeller, är uppdelningen mellan materiella villkor och ideologiska strukturer hållbar, har historien några drivkrafter och i så fall hur urskiljer vi dem?

Härmed har jag slutfört min rapsodiska presentation av samtida tendenser inom den brittiska historikervärlden. Oftast har den utmynnat i flera frågetecken än man fått svar på. Men de frågor man i England ställer är något annorlunda än dem vi i Norden ställer, likaså är de följdfrågor man tvingas resa annorlunda än våra. Men det behöver inte förbli så, ty problemen är av allmän natur. Det är bara att börja.

Bernard Eric Jensen

## Tysk faghistorie i dag

Ved indgangen til 80erne er tysk faghistorie mere delt og opsplittet end nogensinde tidligere. Med nogen ret kan man diskutere hvor homogen og énstrengt tysk faghistorie var forud for 1945, men sikkert er det, at det var yderst vanskeligt at overleve i den akademiske verden, hvis man først var blevet kendt som kritiker af den etablerede historistiske tradition. Nazisternes magtovertagelse i 1933 udløste ikke nogen markant konflikt med det nye regime, bl.a. fordi de fleste historikere i vid udstrækning delte nazisternes nationalpolitiske målsætning om et Tyskland, der var stærkt såvel indadtil som udadtil. 1933 kan kun siges at have ændret det faghistoriske miljø i den forstand, at det herefter blev endnu mere homogent og énstrengt, især fordi hovedparten af de kritiske og liberal-demokratiske historikere fandt det nødvendigt at drage i exil. Til gengæld kan 1945 siges at repræsentere et helt afgørende brudpunkt, eftersom den deling af Tyskland, der blev konsekvensen af udfaldet af den anden verdenskrig, medførte en klar og permanent opspaltning af det faghistoriske miljø. Ikke kun i organiseringen af undervisning og forskning viste de markante forskelle mellem DDR og BRD sig. Også i de anvendte principper for historisk forskning kom forskellen klart til udtryk. Mens østtyske historikere i 50erne gennemførte et radikalt brud med den historistiske tradition og i stedet bekendte sig til de marxistisk-leninistiske principper for historisk forskning, forblev de vesttyske historikere i alt væsentligt tro mod historismen og dens principper. Den kolde krig var med til at øge konfliktniveauet mellem disse to miljøer og bidrog hermed til at holde de interne konflikter i ave. Men mens modsætningerne mellem østtyske historikere sjældent fik mulighed for at manifestere og udfolde sig, har der hele tiden været erkendbare delingslinier i vesttysk faghistorie. I 50erne udspillede der fx. en konflikt mellem den nationalkonservative Gerhard Ritter (1888—1967) og den mere liberale Ludwig Dehio (1888—1963) om militarismens rolle i tysk historie. Også den meget skarpe debat, der blev udløst af *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914—18* (1961) — en monografi skrevet af Hamborg-historikeren Fritz Fischer (f. 1908) — viser de interne modsætninger i vesttysk faghistorie. Men disse modsætninger repræsenterede

ikke en konflikt mellem egentlige faghistoriske positioner, da de ikke i nævneværdig grad kan siges at have været udtryk for modsætninger med hensyn til forståelsen af fagets metode, teori og samfundsmæssig funktion. Den kritik af historismen, der blev artikulert, lagde ikke op til noget gennemført brud med traditionen og skal først og fremmest ses som et forsøg på at modificere og videreudvikle historismen ved dels at inddrage nye metoder (fx. de samfundsvidenskabelige), dels at opprioritere den økonomiske og sociale historie som forskningsfelt. Først fra slutningen af 60'erne, da en ny generation af historikere begyndte at gøre sig gældende i forbindelse med studenteroprøret, blev historismekritikken for alvor radikaliseret og kom til at danne udgangspunkt for opbygningen af en ny, alternativ faghistorisk position i vesttysk historieforskning. Der blev da taget initiativ til at omdanne faghistorien til en historisk samfundsvidenskab med kritisk-emancipatorisk sigte, og gennem 70'erne har der været ført en intens kontrovers om såvel frugtbarheden som legitimiteten af denne nye faghistoriske position.

Ved indgangen til 80'erne spiller spørgsmålet om national eller statslig identitet fortsat en bemærkelsesværdig fremtrædende rolle i tysk historisk forskning. Siden midten af forrige årh. har ønsket om at bidrage til enten opbygningen eller afklaringen af en national identitet haft en betydelig styrende funktion med hensyn til udformningen af historiske problemstillinger og dermed for etableringen af rammerne for udforskningen af tysk historie. Dette har til gengæld også været med til at sikre, at faghistoriske skrifter næsten hele tiden har haft en relativ central placering i samtidens offentlige debat. Historikerne har ofte søgt at indkredse en sådan specifik tysk identitet ved at påpege, hvori den tyske udvikling adskilte sig fra den i Vesteuropa (England, Frankrig). Det var således et afgørende moment i den historieforskning, som fx. J.G. Droysen (1808—86) og H. v. Treitschke (1834—96) udførte, at den skulle bruges til at fremme dannelsen af en tysk nationalstat under preussisk ledelse. I deres historieskrivning blev den stærke monarkiske stat fremhævet som det særegne træk ved den tyske udvikling og således brugt til at legitimere den udformning, som kejserriget fik i 1871. Efter kejserdømmets fald og dannelsen af Weimarrepublikken i 1919 fik spørgsmålet om national identitet fornyet aktualitet og var igen med til at strukturere historikernes tilgang til udforskningen af tysk historie. Tesen om en tysk særudvikling (*deutscher Sonderweg*) blev i denne sammenhæng brugt til at diskreditere den nye republik. En del faghistorikere fremhævede, at republikkens indførelse måtte betragtes som et afgørende kontinuitetsbrud, da den var et forsøg på at indføre en vestlig form for demokrati i Tyskland, og hermed blev der lagt op til republikkens afskaffelse og re-etableringen af en tysk særudvikling. Spørgsmålet om national identitet blev endnu mere aktuelt og brændende efter 1945. Erfaringerne fra verdenskrigen og ikke mindst nazisternes misgerninger udløste

en dyb og kompleks identitetskrise, og i denne situation kom faghistorikerne ikke uden om at beskæftige sig med spørgsmål som: repræsenterede det nazistiske diktatur et afgørende kontinuitetsbrud eller var det tværtimod et uomgængeligt kulminationspunkt af en tysk særudvikling således som besættelsesmagternes propaganda påstod? Eller: hvilken form for national eller statslig identitet skulle man i lyset af de historiske erfaringer stræbe efter at opbygge i det tvedelte Tyskland? I 50'erne søgte østtyske historikere at bidrage aktivt til dannelsen af en ny socialistisk identitet bl.a. ved at fremhæve oprettelsen af DDR i 1949 som det afgørende brudpunkt i tysk historie. Hovedtendensen blandt vesttyske historikere gik derimod i retning af at problematisere det synspunkt, at eftersom nazismen havde været et uomgængeligt produkt af den tyske udvikling, måtte hele den tyske særudvikling betragtes som en fejludvikling. Dette blev dels gjort ved at fremhæve 1933 som et afgørende brudpunkt og dels ved at pege på de almene europæiske forudsætninger for nazismens opkomst. En sådan udlægning af tysk historie blev imidlertid grundigt draget i tvivl af Fischer's *Griff nach der Weltmacht* (1961), der pegede på en tilsyneladende åbenbar kontinuitet i de expansionistiske målsætninger for tysk udenrigspolitik i 1912—18 og 1933—45, og han lagde hermed op til en fornyet diskussion af hele kontinuitetsproblemet. Siden 60'erne er diskussionen om kontinuitet og særudvikling fortsat med uformindsket styrke, og den drejer sig ikke længere kun om spørgsmålet om kontinuitet/diskontinuitet i tysk udenrigspolitik, men i stigende grad om indenrigspolitiske spørgsmål som (i) kan 1933 egentlig betragtes som et afgørende kontinuitetsbrud?, (ii) er der udviklingstendenser i kejserrigets historie 1871—1918, der kan forklare nazismens opkomst og magtovertagelse i netop Tyskland?, (iii) hvilken betydning skal Hitler tillægges for nazismens opkomst og magtudøvelse? og (iv) hvilken betydning skal tillægges de forskellige socio-økonomiske grupper med hensyn til nazisternes magtovertagelse? I en befolkning bestående af mennesker, der enten selv eller hvis forældre har gennemlevet perioden 1933—45, er det oplagt, at svaret på spørgsmål som disse har en politisk og identitetsmæssig relevans, og dermed er en politisk dynamik blevet fastholdt som et strukturerende moment i den faghistoriske forskning. I anledning af 30-årsdagen for besættelsesmagternes formelle ophævelse af den preussiske stat i 1947 er en regulær *Preussenwelle* begyndt at rulle i såvel BRD som DDR. I løbet af de sidste år har der været afholdt udstillinger, offentlige forelæsninger og videnskabelige symposier, produceret TV-udsendelser og spillefilm, offentliggjort et utal af populær- og faghistoriske værker om Preussen. Dette meget intense forsøg på at tage stilling til Preussen og dets betydning er for så vidt blot endnu et eksempel på, hvordan tysk faghistorie fortsat er dybt engageret i debatten om historisk og national identitet.

Flere fremgangsmåder kan tages i anvendelse i en kort introduktion til tysk

faghistorie ved indgangen til 80'erne. Jeg har valgt at gøre det ved at gennemgå fire faghistoriske positioner med henblik på at indkredse brudfladerne imellem dem. Gennemgangen vil starte med den mest interessante og kontroversielle nydannelse i moderne tysk faghistorie, nemlig den position der almindeligvis går under betegnelsen 'historisk samfundsvidenskab' (*historische Sozialwissenschaft*). Denne position vil primært blive analyseret ud fra skrifter af to af dens fremmeste fortalere: Hans-Ulrich Wehler (f. 1931) og Jürgen Kocka (f. 1941). Da de begge er historieprofessorer ved universitetet i Bielefeld, kaldes positionen også til tider for 'Bielefeldskolen'. Derefter vil jeg kort behandle den position, som Andreas Hillgruber (f. 1925) i Köln og Klaus Hildebrand (f. 1941) i Bonn har forsvaret i 70'erne, for derigennem at vise hvordan tilhængere af en mere traditionel form for politisk historie har reageret på det igangværende opbrud. Ud fra nogle centrale kollektivværker vil jeg dernæst skitsere den østtyske position for derigennem at indkredse responset hos den eneste etablerede form for marxisme i tysk faghistorie. Gennemgangen afsluttes med en behandling af den nyhistoristiske position, som Thomas Nipperdey (f. 1927) i München har udarbejdet som et alternativ til tesen om historie som 'historisk samfundsvidenskab'.

Det siger sig selv, at den her valgte fremgangsmåde ikke kan gøre krav på at præsentere et i sociologisk forstand repræsentativt billede af tysk faghistorie i dag. Men den kan afdække nogle af de mest afgørende konflikter, der skaber de centrale brudflader i nutidig tysk historieforskning. Den valgte tilgang kan også give indblik i, hvordan man i historikermiljøet har reageret på et meget energisk forsøg på at indføre 'en ny orden'. Hovedsigtet med Wehlers og Kockas arbejde har nemlig været at etablere og forsvare et nyt, alternativt faghistorisk paradigme, og hermed kom deres modstandere til at stå i den situation, at de ikke blot skulle artikulere deres kritik af det nye, men også forsvare deres egne positioner. Hvad der hidtil blot havde været taget for givet, skulle nu begrundes og forsvares i en metodisk-teoretisk kontrovers. Men for at undgå at brudfladerne i det faghistoriske miljø kun kommer til at fremtræde som et resultat af metodisk-teoretiske konflikter, inddrages også disse historikeres stillingtagen til det realhistoriske problemkompleks omkring kontinuitet/særlig udvikling i moderne tysk historie.

### *Historisk samfundsvidenskab: et nyt faghistorisk paradigme*

I såvel deres realhistoriske forskning som i deres teoretiske analyser har Wehlers og Kockas arbejde været styret af et ønske om at bidrage til etableringen af et regulært paradigmeskifte i vesttysk historieforskning. De var således blandt initiativtagerne til grundlæggelsen af det nye tidsskrift *Geschichte und*

*Gesellschaft* (1975f.) hvis undertitel karakteristisk nok er: *Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*. Hans-Ulrich Wehler er så afgjort den mere stridbare og polemiske af de to. Hvor engageret han er i tidens samfundspolitiske debat fremgår således tydeligt af hans seneste bog *Preussen ist wider chic. Politik und Polemik* (1983). Hans bevidst konfliktsøgende tilgang kom fx. klart til udtryk i hans *Habilitationsschrift Bismarck und der Imperialismus* (1969), hvor han i et forsøg på at opstille en forklaringsmodel for tysk imperialisme på provokerende vis tog sit udgangspunkt i Marx' tese fra 1859-forordet om, at man skal søge det borgerlige samfunds anatomi i den politiske økonomi. Ikke mindre provokerende var han i *Krisenherde des Kaiserreichs 1871—1918* (1970), hvor han åbent erklærede, at det var historikerens pligt gennem sin forskning at bidrage til 'en politisk pædagogik'. Studiet af denne periodes historie kunne gøres politisk relevant, fordi Wehler ville analysere kejserriget i lyset af kontinuitetsproblemet, dvs. spørgsmålet om nazismens opkomst og rolle i tysk historie. Tidligt i 70'erne intervererede han tillige i den metodisk-teoretiske debat med udgivelsen af en række antologier om historievidenskabens forhold til psykoanalyse, økonomi og sociologi, og hans indledninger til disse blev samtidigt udsendt som et selvstændigt skrift med den programmatisk titel *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft* (1973). Samme år udsendte han *Das Deutsche Kaiserreich 1871—1918* — en kort synteseorienteret fremstilling, der skulle demonstrere en alternativ tilgang til studiet af den almene historie. Det er værd at bemærke, at denne bog har fremkaldt den mest intense kontrovers i vesttysk historieforskning i det sidste årti. Sammenlignet med Wehler er Jürgen Kocka langt mere rolig og stilfærdig i sin faglige fremtræden. Men det betyder ikke, at hans bidrag til etableringen af det nye faghistoriske paradigme har været mindre afgørende end Wehlers. Hans første vægtige bidrag hertil var *Klassengesellschaft im Krieg* (1973) — en eksperimenterende studie med både et metodisk-teoretisk og et realhistorisk sigte. Mens Wehler især har helliget sig studiet af sammenhængen mellem økonomiske og politiske udviklingsforløb, har Kocka lagt mere vægt på socialhistoriske analyser af fx. grupper og klassers forhold — eksempelvis i *Unternehmer in der deutschen Industrialisierung* (1975), *Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie* (1977) og *Angestellten in der deutschen Geschichte 1850—1980* (1981). Kocka har ligeledes indtaget en aldeles central plads i den erkendelses- og videnskabsteoretiske diskussion og legitimering af grundlaget for det nye faghistoriske paradigme. En række af hans vigtigste bidrag hertil er samlet i *Sozialgeschichte. Begriff — Entwicklung — Probleme* (1977). Wehler og Kocka har arbejdet snævert sammen i forsøget på at omdanne faghistorien til en historisk samfundsvidenskab. Med baggrund i det vesttyske miljø har de først og fremmest søgt at afgrænse sig i forhold til den etablerede historistiske tradition i BRD, men da de også er marxistisk inspi-

reret i deres arbejde, har de taget den ortodokse marxisme i DDR op til diskussion for også at kunne afgrænse sig i forhold til denne position.

At omforme faghistorien til en historisk samfundsvidenskab betyder for Wehler og Kocka ikke blot, at den skal udvikles på en sådan måde, at den bliver en teoriformidlet og interdisciplinær form for historieforskning. Det medfører tillige, at den skal sigte mod at producere hvad der er blevet benævnt 'historiske teorier', dvs. etablere generelle teorier om historisk afgrænsede emner, områder eller perioder. Ved en teoriformidlet forskning skal her forstås den form for historieforskning, hvor historikeren anvender et eller flere sæt explicite og ordnede begrebssystemer i forsøget på at forstå, afgrænse og forklare historiske processer og forhold. Flere hensyn ligger bag dette krav om teoriformidling. Alternativet til teoriformidling er ikke, fremhæver Wehler og Kocka, en åben og fordomsfri forskning, men en forskningsproces, hvor spørgestrategien alene er styret af historikerens mere eller mindre bearbejdede dagligdagsviden. Kravet om at explicere og begrunde de styrende begreber betragter de derfor som et middel til at gøre forskningsprocessen og dens resultater mere gennemsikkelige og dermed øge mulighederne for en rationel diskussion og kritik indenfor faghistorien. Brugen af explicit teori udgør desuden en uomgængelig forudsætning for opbygningen af en egentlig komparativ historieforskning, og en gennemført udnyttelse af 'sammenligningens skrappe syrebad', har Wehler fremhævet, er det nærmeste historieforskningen kan komme til et videnskabeligt eksperiment. Anvendelsen af indsigter fra samfundsvidenskabelige teorier gør det også væsentligt lettere for historikeren at identificere og håndtere fx. de anonyme og overindividuelle strukturer, der udgør såvel de individuelle som de kollektive handlingsbetingelser i en historisk proces. Når Wehler og Kocka så ofte betoner vigtigheden af at udforske netop de strukturelle handlingsbetingelser, er det bl.a. fordi de mener, at den historistiske tradition tit overser eller i hvert fald undervurderer betydningen af denne dimension ved historiske processer.

Men faghistoriens forhold til samfundsvidenskaber som fx. økonomi og sociologi må ikke blot forstås, betoner Wehler og Kocka, som en forbrugers forhold til producenten af generelle teoridannelser. Dels bør faghistorikere påtage sig den vigtige opgave, der består i, at de gennem at anvende, efterprøve og kritisere sådanne teorier aktivt bidrager til deres omarbejdelse og reformulering, eksempelvis ved at påvise afgørende tids- og stedsmæssige begrænsninger i teoriernes gyldighedsfelt. Dels bør faghistorikere i nogen grad betragte deres egen disciplin som en teoriproducerende videnskab, idet deres arbejde også skal sigte mod at frembringe, hvad der er blevet kaldt 'historiske teorier', dvs. generelle teoridannelser om historisk afgrænsede områder, emner, perioder. Hos Wehler og Kocka er sidstnævnte ikke blot et programmatisk punkt i deres udredninger om faghistoriens fremtidige profil. De har

også søgt at leve op til dette program i deres egen forskningspraksis. Et eksempel på en sådan historisk teori er den teori om socialimperialismen, som Wehler opstillede i forbindelse med sine studier af tysk imperialismen under Bismarck, og den kan betragtes som et resultat af Wehlers forsøg på at bringe tesen om indenrigspolitikens primat til anvendelse. Med denne teori skulle sammenhængen mellem økonomisk-social forandring og de politiske beslutningsprocesser klarlægges, idet den imperialistiske politik forstås som magtelitens manipulative forsøg på at stabilisere og legitimere den eksisterende magtfordeling i samfundet under en længerevarende socio-økonomisk krise. Mere omfattende og ambitiøst er Wehlers og Kockas forsøg på at udvikle en teori om den s. k. organiserede kapitalisme. Dette forsøg har sigtet mod at klarlægge de afgørende nydannelser i opbygningen og organiseringen af den kapitalistiske produktionsmåde, nydannelser der blev udviklet og institutionaliseret i årtierne efter, at den verdensøkonomiske krise var slået igennem i 1870'erne. Dette arbejde sigter bevidst på at udarbejde et alternativ til DDR-historikernes teori om den statsmonopolistiske kapitalisme. Det har især været vigtigt for Wehler og Kocka at fremhæve, at statsmagtens interesser ikke altid eller nødvendigvis var sammenfaldende med monopolkapitalisternes, og at der følgelig var mulighed for mere konflikt mellem statsmagt og monopoler end teorien om den statsmonopolistiske kapitalisme forudsætter.

Den interdisciplinære og integrative karakter af den historiske samfundsvidenskab, som Wehler og Kocka er i færd med at opbygge, er endnu et vigtigt, tilbagevendende tema i deres programmatisk skrifter. Denne tværfaglighed skal vise sig i såvel faghistoriens brug af metoder som i dens teorianvendelse. I henseende til metoder fremhæver de, at man ved at kombinere en historisk-hermeneutisk med en samfundsvidenskabelig-analytisk metode kan nærme sig virkeliggørelsen af en realhistorisk forskning, der for alvor relaterer personers og gruppers handlinger til de historisk forhåndenværende strukturbetingelser. Deres betoning af nødvendigheden af en strukturhistorisk tilgang skal derfor ikke tolkes som en benægtelse af, at menneskers målrettede handlinger er vigtige momenter i den historiske proces, således som det kan være tilfældet i andre faghistoriske traditioner. Der er snarere tale om et forsøg på at problematisere en for person- og begivenhedsfikseret historieopfattelse ved at betone den afgørende betydning af såvel de restriktive handlingsbetingelser som handlingernes uerkendte og utilsigtede virkninger. Det tværfaglige sigte har ligeledes vist sig i deres interesse for netop de teorikomplekser, der muliggør en sammenkobling af flere sider af samfundslivet (økonomi, sociale forhold, politik, kultur, osv.), og det er på denne baggrund, at Wehlers intensive beskæftigelse med den s.k. moderniseringsteori skal forstås. Deres tværfaglige orientering har ikke mindst været motiveret af et ønske om at få analyseret muligheden af at producere en samfundshistorie (*Gesellschaftsgeschichte*),

der kan leve op til nutidens videnskabelige krav. Termen 'samfundshistorie' udtrykker så at sige den styrende faglige utopi i Wehlers og Kockas arbejde. Fremlæggelsen af denne utopi skal stimulere til, at der skabes en modvægt eller -bevægelse til den stigende specialisering og disciplinopdeling ved at rejse en debat om, hvordan faghistoriens delområder kan integreres til en omfattende syntese af et samfunds historie. Da en sådan samfundshistorie også bør være resultatet af en teoriformidlet historieforskning, har Wehler og Kocka analyseret de mest relevante teorikomplekser i så henseende. De har her især koncentreret sig om at afklare såvel styrken som svagheden ved de mest oplagte konkurrerende alternativer, nemlig den historiske materialisme og moderniseringsteorien. Mens de begge har leveret vægtige bidrag til den teoretiske debat om muligheden af at producere en videnskabelig form for samfundshistorie, er det foreløbig kun Wehler, der har gjort forsøg på at indfri dette program i praksis. Hans første forsøg var *Das Deutsche Kaiserreich*, men heri lykkedes eksperimentet ikke helt, især fordi vigtige socialhistoriske analyser manglede. Siden færdiggørelsen af denne bog har han hovedsageligt koncentreret sin energi om et projekt med titlen *Grundriss der deutschen Gesellschaftsgeschichte*. Med udgangspunkt i en antagelse om at 'arbejde', 'herredømme' og 'kultur' (jf. Habermas) udgør de tre fundamentale og ligeberettigede 'akser i samfundslivet' vil han gøre et forsøg på at fremlægge en integreret fremstilling og forklaring af de sidste 200 års tyske historie.

I deres bestræbelser på at udvikle et alternativt faghistorisk paradigme har Wehler og Kocka hentet afgørende inspiration hos både Karl Marx (1818—83) og Max Weber (1864—1920). Bag ideen om at gøre faghistorien til en historisk samfundsvidenskab har ligget et ønske om at etablere en kritisk formidling mellem arven fra Marx og Weber, uden dog dermed at ville benægte eksistensen af væsentlige modsætninger mellem deres respektive tilgange og teorier. Selv om hverken Wehler eller Kocka kan kaldes for marxister i streng forstand, er inspirationen fra Marx alligevel meget manifest i deres teoretiske analyser såvel som deres realhistoriske undersøgelser. Kockas *Klassengesellschaft im Krieg* er således et forsøg på at anvende Marx' klasse-teori ved studiet af kejserrigets socialhistorie 1914—1918, idet Kocka dog har modificeret denne teori i lyset af ikke-marxistisk konfliktforskning. Hvad Weber angår, er det ikke kun hans politiske sociologi, bureaukratistudier og sammenlignende historiske sociologi, der har været centrale inspirationskilder for Wehler og Kocka. Det gælder også hans metodiske og videnskabsteoretiske analyser, her især hans refleksioner over selektionsproblemet og forholdet mellem videnskab og politik.

Wehlers og Kockas forsøg på at kombinere Marx med Weber har ført til, at de ofte er blevet kritiseret for at gå ind for en teoretisk eklekticisme — en kritik, der især er kommet fra marxistisk hold. Deres position kan givetvis be-

skrives som eklektisk, hvis man dermed forstår enhver position, der søger at sammentænke indsigter og tilgange fra traditioner, der står i et konfliktpræget forhold til hinanden. Men en sådan betegnelse er derimod ikke berettiget, hvis man vil forbeholde termen 'eklekticisme' til alene at beskrive de tilfælde, hvor valget og kombinationen af forskellige teoritraditioner sker uden anvendelse af overordnede principper og kun retfærdiggøres ved at henvise til, at valget pragmatisk set er det mest hensigtsmæssige. Såvel Wehler som Kocka har ihærdigt søgt at imødegå en sådan form for principløshed i historieforskningen. De har understreget, at teoriformidlet historieforskning implicerer, at historikere er konfronteret med et meget kompliceret problem med hensyn til at begrunde deres teorivalg, og af den grund kan en bevidst eksperimenteren med teorikombinationer være påkrævet. Samtidigt har de dog søgt at håndtere problemet ved at udmønte en række kriterier for udvælgelsen og kombinationen af styrende teoridannelser. De ti kriterier, som de hidtil har opstillet, fordrer ikke alene, at de anvendte teorier kan formidle opstillingen af fx. analysestrategier, forklaringshypoteser og periodiseringsprincipper, men også at de muliggør fx. historiske sammenligninger og empirisk verifikation. Ved at opstille sådanne kriterier har de søgt at placere sig selv og andre faghistorikere under en legitimerings- eller argumentationstvang med hensyn til teorivalg i håbet om, at man gennem et sådant fagligt normpres vil øge muligheden for rationel diskussion og kritik om dette centrale led i forskningsprocessen.

Samme interesse har været styrende i Wehlers og Kockas behandling af hele problemkomplekset omkring faghistoriens objektivitet, dens samfundsmæssige funktioner og politiske engagement. De udelukker begge muligheden af en værdi- og interesseneutral historieforskning, bl.a. fordi al historieforskning uundgåeligt er selektiv. Da hverken problemformuleringen eller valget af begreber eller forklaringsmodeller alene kan begrundes i kilderne eller i de videnskabelige metoderegler, vil videnskabseksterne interesser altid spille en vigtig rolle i forskningsprocessen. Men sådanne videnskabseksterne interesser, fremhæver de, kan være såvel erkendelsesfremmende som -ødelæggende. Da de ikke kan afvises på forhånd, må det første skridt til sikringen af faghistoriens videnskabelighed følgelig blive et krav om at gøre disse styrende interesser explicite og dermed åbne for rationel diskussion og kritik. Da det heller ikke er muligt at opstille en videnskabeligt set tvingende argumentation for ét bestemt teorivalg, må historikere acceptere eksistensen af en pluralisme med konkurrerende teorikonceptioner som et uomgængeligt vilkår i faghistorien. Dette betyder dog ikke, har Kocka fremhævet, at man ikke kan begrunde udelukkelsen af visse former for ekstravidenskabelige interesser, fordi de ikke søger at fremme et erkendelsesfremskridt, men snarere virker erkendelsesfordrejende eller -ødelæggende. Dermed kan 'spillerummet' for legitime teorikonceptioner i faghistorien indskrænkes væsentligt. Man kan fx. afvise sådanne



interesser og teorier, der stort set immuniserer sig for al kritik og dermed udelukker muligheden af en revision af udgangspunktet som et resultat af en faglig debat. Man kan også pege på, at eftersom en række normer og værdier — og dermed en form for politisk etik — udgør en del af fundamentet for en videnskabelig historieforskning, må faghistorien afvise legitimiteten af sådanne interesser og teorier, der er uforenelige med denne politiske etik.

Ved at fremstille samfundsudviklingen som resultat af historisk foranderlige processer og beslutninger, af såvel udnyttede som forsømte muligheder skal denne nye form for faghistorisk forskning bidrage til nedbrydning af etablerede nationalhistoriske myter og til udviklingen af mere humane former for menneskelig sameksistens. 'Historisk samfundsvidenskab' tildeler således sig selv en kritisk-empirisk opgave i nutidens samfund. Kocka har i øvrigt argumenteret for, at den politiske etik, der ligger til grund for historievidenskaben, kan benyttes som det normative fundament for en kritisk-empirisk historieforskning, der søger at styrke de demokratiske rettigheder og fremme social retfærdighed. En politisk-engageret historieforskning bliver derfor af Wehler og Kocka ikke blot anset for at være legitim, men for at være et forsøg på at leve op til historievidenskabens politiske og sociale forpligtelser.

*Das Deutsche Kaiserreich* er det hidtil mest udfoldede eksempel på en sådan kritisk-empirisk historieskrivning og viser tydeligt hvorledes Wehler bruger historieforskningen som et led i 'en politisk pædagogik'. Inspireret af Frankfurterskolens ideer om kritisk teori fremlægger Wehler heri en s.k. 'modmodel', der expliciterer såvel de værdier, ud fra hvilke den tyske udvikling vurderes, som de reelle muligheder i det historiske forløb, der ikke blev udnyttet. Selve bogen afsluttes med en statusopgørelse (*Bilanz*), hvor Wehler forsøger dels at klarlægge hvor omfattende Tysklands modernisering i perioden 1871—1918 egentlig var, dels at opgøre gevinster og omkostninger ved denne modernisering for de forskellige socialgrupper/klasser og dels at vurdere lære- og tilpasningsevnen navnlig hos eliterne i datidens samfund. Denne statusopgørelse gør ikke krav på at være en videnskabeligt set endegyldig vurdering af datidens tyske samfund og skal forstås som Wehlers forsøg på at fremprovokere en refleksions- og læreproces hos brugerne af bogen. Ved på denne måde at stimulere til refleksioner over hvordan et samfundssystem som helhed fungerer, har Wehler søgt at fremme en mere rationel og ansvarlig politisk praksis i nutiden.

Wehlers kejserrige-bog er et bevidst forsøg på at fastholde den klassiske topos *historia magistra vitae* som en ledetråd for historieforskningen. Når hans analyse fik en helt særlig politisk relevans og effekt, var det fordi kejserrigets historie blev behandlet ud fra et perspektiv, der var bestemt af spørgsmålene om kontinuitet og særudvikling i tysk historie. For Wehler er et af de

mest afgørende spørgsmål, som tysk faghistorie må besvare, spørgsmålet om: hvorfor et nazistisk diktatur blev etableret i netop Tyskland. Hans studier af kejserrigets historie betragtes som et bidrag til besvarelsen af dette spørgsmål, fordi det er hans tese, at mange af de væsentlige betingelser for nazismens opkomst og magtovertagelse — dog ikke dem alle — blev etableret allerede under kejserriget. Nazisternes magtovertagelse i 1933 skal således ifølge Wehler mere betragtes som et kulminations- end som et brudpunkt i tysk historie. Den kontinuitetslinie, der interesserer Wehler, skal ikke findes på personniveauet, altså en kontinuitetslinie fra Bismarck gennem Wilhelm II og Hindenburg til Hitler. Hans interesse er rettet mod en række kontinuiteter på strukturplanet, der dels skabte stærke interne spændinger i det tyske samfund og dels gjorde dette samfund særlig modtageligt for en autoritær og karismatisk politik. Den tyske særudvikling forklarer han primært ved en tese om, at den hurtigt gennemførte økonomiske modernisering ikke blev fulgt op med en tilsvarende politisk og social modernisering af det tyske samfund. Denne manglende synkronisering af moderniseringsprocesserne forklares især med, at de traditionelle eliter med held fik forhindret gennemførelsen af vigtige samfundsmæssige strukturændringer, herunder indførelsen af et egentligt parlamentarisk demokrati. Eliterne forsvarede ihærdigt deres traditionelle magtpositioner dels ved at anvende næsten alle midler til bekæmpelsen af deres modstandere på hjemmefronten, herunder anti-semitisme og undertrykkelse af mindretalsgrupper, dels ved at bruge statslige institutioner til at udbrede hierarkiske og autoritære tænkemåder og dels ved at aflede interessen fra de indre modsætninger og konflikter gennem en spektakulær udenrigspolitik (socialimperialismen). Dette var også tilfældet i årene forud for udbruddet af den første verdenskrig. Frem for at acceptere nødvendigheden af interne reformer og give indrømmelser til deres politiske modstandere foretrak eliterne at satse på en risikabel udenrigspolitik. Men også efter den første verdenskrig forblev Tyskland ifølge Wehler et samfund, der var belastet af, at det på samme tid var udpræget traditionalistisk og meget moderniseret i sin indre struktur. Det er dette grundforhold, som efter hans mening bør danne udgangspunkt for en historisk analyse og forklaring af nazismens opkomst og magtovertagelse.

Spørgsmålet om en tysk særudvikling har også spillet en fremtrædende rolle i Kockas forskning, dog uden at have helt samme styrende funktion som hos Wehler. Kockas tilgang til dette problemkompleks har været mere direkte socialhistorisk og komparativt, idet han især har rettet sin opmærksomhed mod hvad, der særligt har kendetegnet udviklingen af og forholdene for funktionærgruppen i Tyskland. I *Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie* (1977) præsenterede han en stort anlagt sammenlignende undersøgelse af funktionærgruppernes forhold med henblik på at forklare, hvorfor funktionærgruppen i Tyskland i modsætning til den i USA havde følt sig tiltrukket

af og havde støttet såvel direkte som indirekte en radikal fascistisk protestbevægelse. Denne analyse er blevet videreudviklet i *Ursachen des Nationalsozialismus* (1980) og i *Angestellten in der deutschen Geschichte* (1981). Heri påviser Kocka ikke kun hvorledes før-industrielle traditioner og handlingsmønstre fx. spillede en helt afgørende rolle blandt tyske funktionærer i deres forsøg på at afgrænse sig socio-kulturelt fra de tyske arbejdere og deres organisationsformer, men også hvorledes funktionærgruppens modsætningsforhold til det tyske kapitalistiske borgerskab blev afgørende skærpet i slutningen af 1920'erne. Funktionærgruppen var ifølge denne analyse på dette tidspunkt engageret i en to-front-krig: den var såvel anti-socialistisk og anti-egalitær som anti-kapitalistisk og anti-elitær i sin holdning og værdier, og den gav derfor i vid udstrækning sin støtte til den nye radikale nazistiske massebevægelse, der blev anset for at repræsentere en alternativ, tredje vej i den igangværende politiske kamp. Kockas bidrag til forklaringen af nazismens opkomst og magtovertagelse kan således til dels betragtes som et forsøg på at videreudvikle og frugtbar gøre Wehlers analyse af den betydning, som de før-industrielle traditioner og handlingsmønstre blev ved med at have i det tyske samfund længe efter, at den økonomiske modernisering var blevet gennemført.

### *Et forsvar for den politiske historie*

Wehlers til tider meget skarpe og nådesløse kritik af traditionel tysk historievitenskaber er ofte blevet opfattet som en utilbørlig form for provokation af andre vesttyske historikere. Hans krav om at faghistorien skal nærme sig samfundsvidenskaberne og omdannes til en historisk samfundsvidenskab udgjorde fx. en vigtig del af baggrunden for, at Andreas Hillgruber følte sig foranlediget til at starte en modoffensiv i begyndelsen af 70'erne med det formål at forsvare politisk historie som forskningsdisciplin. Denne modoffensiv var tillige motiveret af et ønske om at tage et politisk opgør med de marxistiske og venstresradikale grupperinger, der havde fået styrket deres positioner ved vesttyske universiteter i kølvandet på studentoprøret, og hvis angreb på tysk historisk faghistorie havde været med til at gøre socio-økonomiske og socialhistoriske tilgange til studiet af fortiden yderst populære blandt studenter og yngre lærere. Specielt tesen om, at nu var det ikke længere udenrigspolitikken, men indenrigspolitikken primat, der skulle være den styrende konception i faghistorisk forskning, blev af Hillgruber opfattet som en udfordring, der måtte imødegås. I dette fagpolitiske opgør har Hillgruber især fået støtte fra Klaus Hildebrand, der i lighed med Hillgruber har udenrigspolitikens historie som et af sine primære forskningsfelter. Sin tiltrædelsesforelæsning *Geschichte oder 'Gesellschaftsgeschichte'?* i 1975 benyttede Hilde-

brand således ikke kun til at forsvare Hillgruber imod et angreb fra Wehlers side, men han gik videre og anklagede direkte Wehler for at gøre forsøg på at etablere en form for 'erkendelsesdiktatur' indenfor tysk faghistorie.

*Politische Geschichte in moderner Sicht* var titlen på Hillgrubers foredrag ved konferencen for tyske historikere i 1972, og den viser, at han selv betragtede modoffensiven, ikke som et forsvar for en traditionalistisk position, men som et forsøg på at oparbejde en ny og mere tidssvarende konception for den politiske historie. Denne position er dog også søgt legitimeret gennem direkte henvisninger til Leopold von Ranke (1795—1886) — både til hans almene historieteori (fx. fokus på det særegne og individuelle) og til hans historiske analyseredskaber (fx. begreber som ligevægt og hegemoni). Det afgørende for Hillgruber og Hildebrand er understregningen af den relative autonomi af den politiske sfære og dermed af den politiske historie. De afviser derfor forsøg på at aflede en stats udenrigspolitik af de interne socio-økonomiske forhold og konflikter således som fx. Wehlers teori om socialimperialismen lagde op til, og de betoner nødvendigheden af at tildele dynamikken i den internationale politik en selvstændig betydning på linie med de økonomiske og sociale strukturer. De betragter således politisk historie som en central og selvstændig faghistorisk deldisciplin på linie med økonomisk historie og socialhistorie, men har indtil videre ikke forsøgt at klarlægge, hvordan disse deldiscipliner kan sammentænkes til et hele. Sammenlignet med økonomisk og social historie skal politisk histories særkendetegn bestå i, at den fokuserer på staten og her især beslutningsmomentets betydning i den historiske proces. Helt centralt i den politiske historie bliver derfor dels analysen af intentioner, værdier og målforestillinger hos de afgørende grupper af 'beslutningstagere', og dels klarlæggelsen af de faktiske handlingsalternativer i en historisk situation. Hillgruber og Hildebrand fremhæver også, at politisk historie bør interessere sig for spørgsmålet om, i hvilken udstrækning politiske beslutninger er underlagt former for 'samfundsmæssig tvang', men de har ikke præciseret, hvordan dette kan gøres. For dem at se er det en af historieforskningens allervæsentligste opgaver at blotlægge individets betydning i den historiske proces. Og fordi historievitenskaben netop skal fokusere på det individuelle og særegne, anser de anvendelsen af samfundsvidenskabelig teori for at være af begrænset betydning i historieforskningen. I modsætning til samfundsvidenskaberne, fremhæver Hillgruber og Hildebrand, bør faghistorien netop se det som sin opgave at demonstrere sans for individets frihed og betydning i forhold til de overindividuelle betingelser og nødvendigheder i den historiske proces.

På grund af de hårdt optrukne konflikter i vesttysk faghistorie har Hillgruber og Hildebrand været under pres med hensyn til at formulere deres syn på forholdet mellem politisk historie og aktuel politik, uden at det dog hidtil

kan siges at have resulteret i en grundigere behandling af dette problemkompleks fra deres side. De erkender, at der ikke findes nogen 'politikfri sfære' for videnskabeligt arbejde, og at historikernes forståelse af politik de facto er betinget af deres egne politiske erfaringer og ståsted. Samtidigt afvises enhver direkte politisering af faghistorisk forskning. Men selvom historikere således bør afholde sig fra enhver direkte form for politisk pædagogik, fremhæver Hillgruber og Hildebrand, at faghistorien indirekte skal udfylde vigtige politiske funktioner i nutidens samfund. I lighed med nutidens vesttyske samfund bør faghistorien være pluralistisk i sin opbygning og organisering, og politisk historie skal understøtte den liberal-demokratiske samfundsorden ved dels at problematisere politiske ideologier med s.k. absolutistiske tendenser, dels at lægge vægt på kategorier som fx. beslutning, frihed og ansvar i analysen af politiske begivenhedsforløb. Studiet af politisk historie vil hermed, mener de, kunne fremme evnen til at håndtere politiske valgsituationer og dermed bidrage til besvarelsen af et realistisk og liberalt syn på politik.

Både Hillgruber og Hildebrand er centrale figurer i debatten om brud eller kontinuitet i moderne tysk historie. Hillgruber gjorde sig allerede i 60'erne gældende ikke kun som en af Fritz Fischers kritikere, men som en af de få, der fremkom med et konstruktivt modspil i skrifter som *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege* (1967) og *Kontinuitet und Diskontinuitet in der deutschen Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler* (1969). I modsætning til Fischers tese om kontinuitet i målsætningen for tysk udenrigspolitik søgte Hillgruber at blotlægge såvel brud som kontinuitet i udenrigspolitikken fra Bismarck til Hitler. Dels pegede han på et afgørende brud under den første verdenskrig: efter 1916 blev tysk udenrigs- og krigspolitik i stigende grad styret af en ny forestilling om at gøre Tyskland til en eneste hegemonialmagt i Østeuropa på Ruslands bekostning. Dels pegede han på en afgørende kontinuitet mellem denne nye målforestilling hos bl.a. Hindenburg og Ludendorff og det udenrigspolitiske program, som Hitler opstillede i 1920'erne. Men samtidig understregede han, at selv om Hitlers udenrigspolitik således kunne siges at være rodfastet i tysk tradition, så indeholdt hans program med dets radikale raceideologi og ideen om et verdensherredømme tillige nye, væsensfremmede elementer i forhold til denne tradition. Hillgruber har især interesseret sig for spørgsmålet om brud/kontinuitet omkring udenrigspolitikken mål og midler og er kun lejlighedsvis gået nærmere ind på den indenrigspolitiske side af dette problemkompleks. Kontinuitetselementerne i udenrigspolitikken forklares da bl.a. med støtten fra de traditionelle eliter til nazismen og Hitler. I løbet af 70'erne har Hillgruber videreudviklet denne analyse af kontinuitetsproblemet, og den danner grundstrukturen i hans nye syntese *Die gescheiterte Grossmacht. Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871—1945* (1980).

Da Hildebrand tidligt i 70'erne begyndte at engagere sig i kontinuitetsdebat-

ten, indtog han en position, der kan beskrives som et forsøg på at kombinere Wehlers og Hillgrubers tilgange under henvisning til en devise om den dialektiske enhed af indenrigs- og udenrigspolitikken. I *Deutsche Aussenpolitik 1933—1945. Kalkül oder Dogma?* (1971) accepterede han i store træk Wehlers socialimperialistiske udlægning af udenrigspolitikken indenrigspolitiske funktioner og forklarede fx. den tyske særudvikling ved, at de traditionelle eliter kontinuerligt havde søgt at forhindre en egentlig demokratisering af det tyske samfund og havde anset det for opportunt at støtte Hitlers bevægelse af såvel indenrigs- som udenrigspolitiske grunde. Men han accepterede også Hillgrubers tese om, at der midt i kontinuiteten kunne påvises nogle afgørende brud: dels under den første verdenskrig, da radikale højregrupper fik indflydelse på udenrigspolitikken, og dels i nazitiden, idet Hitlers program indeholdt afgørende nye momenter i forhold til traditionel tysk udenrigspolitik. Hitlers diktatur repræsenterede således for Hildebrand på samme tid en kulmination af de cæsaristiske og anti-demokratiske tendenser i tysk historie og en afgørende nydannelse på grund af dets radikale raceideologi og *Lebensraum* politik. I løbet af 70'erne har Hildebrand i stigende grad distanceret sig fra Wehlers socialimperialistiske tolkning af udenrigspolitikken funktioner. I *Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates* (1974) fastholdt han tesaerne om, at de traditionelle elitors reformfjendtlige politik havde frembragt en dybtgående krise i det tyske samfund, og at disse eliter havde valgt at samarbejde med Hitlers bevægelse i et forsøg på at fastholde en magtpolitisk status quo tilstand. Samtidigt pegede han på en afgørende kvalitativ forskel mellem Bismarck og Hitler, idet Hitlers udenrigspolitik ikke i nævneværdig grad kan siges at have været styret af et ønske om at bevare status quo, men i sin særegne radikalitet egentligt havde sigtet mod at omstyrte den eksisterende samfundsorden.

Siden 1974 har Hildebrand stadig mere konsekvent afvist, at Hitlers udenrigspolitik var styret af indenrigspolitiske funktioner. I klar overensstemmelse med Hillgruber understreges, at Hitler havde kontrol over tysk udenrigspolitik, at denne politik blev ført i overensstemmelse med det af Hitler opstillede program, og at tysk udenrigspolitik derfor i alt væsentligt kan siges at have kørt uafhængigt af den indenrigspolitiske situation. Og i *Staatskunst oder Systemzwang? Die 'deutsche Frage' als Problem der Weltpolitik* (1979) er han gået videre, idet han nu også for kejserrigets vedkommende næsten afviser de socialimperialistiske funktioner af tysk udenrigspolitik. Ved at fremhæve lighedspunkterne mellem udviklingen i Vesteuropa (især Storbritannien) og den i Tyskland, bl.a. på det udenrigspolitiske felt, har han prøvet at afsvække den generelle tese om en tysk særudvikling. Det specielle ved den tyske udvikling søges især forklaret ved den meget vanskelige og sårbare geopolitiske situation, som det tyske kejserriget stod i som stormagt. Det samme forhold an-



vendes ligeledes til at forklare den kontinuerligt anti-demokratiske politik, som de tyske eliter førte fra Bismarcks til Hitlers kanslertid. Eliternes anti-parlamentariske og reformfjendtlige politik bliver således ikke længere primært betragtet som middel til at fastholde et socialt og politisk hegemoni, men forstås mere som en følge af Tysklands geopolitiske sikkerhedsdilemma. Havde det liberale borgerskab under kejserdømmet fået mere indflydelse på udenrigspolitikken, fremhæver Hildebrand, ville det efter al sandsynlighed have ført til en mere risiko-orienteret, imperialistisk politik, og eliternes stædige fastholdelse af den monarkisk-konstitutionelle styreform må derfor betragtes som et middel til sikring af en moderat udenrigspolitik. Disse indenrigspolitiske forhold bruges dernæst som argument for såvel den relative autonomi som den afgørende betydning af international politik i den historiske proces. I sine nyeste bidrag fremhæver Hildebrand, at udviklingen i moderne tysk historie bør beskrives som i klassisk forstand tragisk, fordi den i vid udstrækning var en konsekvens af de indbyggede vanskeligheder i Tysklands geopolitiske situation. Dog ønsker han ikke fuldstændigt at reducere denne udvikling til et produkt af en sådan geopolitisk systemtvang, men søger at fastholde, at der også i den tyske udvikling har været et vist råderum for alternative beslutninger og dermed mulighed for at øve politisk statskunst.

Det er Wehler, der har ført an i opgøret med Hillgrubers og Hildebrands opfattelse af politisk historie, mest udfoldet i afhandlingen *Moderne Politikgeschichte oder "Grosse Politik der Kabinette"?* (1975). Som titlen antyder, anser Wehler deres position for at være meget traditionalistisk. Den er efter hans mening dels for person- og elitecentreret og styret af en snæver opfattelse af hvad der er politik, dels tillægger den de geopolitiske faktorer en al for stor forklaringsværdi, og dels formår den ikke at klarlægge de socio-økonomiske forholds betydning i de politiske processer. Det problematiske ved Hillgrubers og Hildebrands tilgang bliver ifølge Wehler aldeles åbenbar i deres behandling af nazitiden, hvor Hitlers personlighed og politik direkte gøres til omdrejningspunktet (nazisme = 'hitlerisme'). I modsætning dertil peger Wehler på, at en moderne, tidssvarende form for politisk historie må opprioritere studiet af de restriktive strukturbetingelser og af det politiske system som en helhed, for først derved kan det begrænsede spillerum for politiske beslutninger klarlægges. For at fremme en sådan fagudvikling har han derfor foreslået, at politisk historie for fremtiden bør betragtes som en deldisciplin under 'samfundshistorie'. Omvendt er det netop en sådan omdefinering, der blankt afvises af Hillgruber og Hildebrand, idet de anser Wehlers ideer om 'samfundshistorie' som integrations- og syntesedisciplin for at være mere ideologi end videnskab og et dække for hvad der kaldes 'tendenshistorie' (Hillgruber). Det er derfor Hildebrand beskylder Wehler for at være anti-pluralistisk i sin indstilling og har anklaget ham for at gøre forsøg på at etablere en form for 'faghistorisk erken-

delsesdiktatur'. Wehlers forslag vil nemlig ifølge Hildebrand betyde, at alle historiske deldiscipliner underlægges én deldisciplin: socialhistorien. Endvidere beskriver Hillgruber og Hildebrand ofte det grundsyn, der ligger til grund for Wehlers 'samfundshistorie', som noget nær en variant af en reduktionistisk og deterministisk historieopfattelse, og hermed får de mere end antydning et slægtskab mellem Wehler og ortodoks marxisme.

## Marxismen-leninismen

Selv om der på ingen måde har været lagt op til noget nybrud eller paradigmeskifte i østtysk faghistorie, kan der konstateres en øget interesse for metodisk-teoretiske spørgsmål i DDR fra begyndelsen af 70'erne. Denne interesse kom bl.a. til udtryk i en række samleværker som: *Probleme der Geschichtsmethodologie* (1972), *Probleme der geschichtswissenschaftlichen Erkenntnis* (1977) og *Formationstheorie und Geschichte* (1978). Den øgede interesse for teori og metode må dels forstås ud fra den betydning, som historievidenskaben tillægges i et østeuropæisk land som DDR. Historievidenskaben betragtes her som et af de afgørende midler til udviklingen af en socialistisk bevidsthed, og man har af den grund søgt at videreudvikle den marxistisk-leninistiske tilgang. Den øgede interesse for fx. teorien om de forskellige typer samfundsformationer ('produktionsmåder') og deres historiske rækkefølge har bl.a. været styret af et ønske om at kunne forklare, at DDR repræsenterer en anden og højere samfundsformation end den, der findes i BRD. Men den øgede interesse for teori og metode må også forstås som en følge af nybruddet i vesttysk faghistorie. Østtysk faghistorie anser det nemlig for at være en yderst central opgave ikke blot at afgrænse sig fra sin vestlige modpart, men tillige at underkaste denne en gennemgribende kritik, og dette er fx. gjort i kollektivværker som: *Unbewältigte Vergangenheit* (1970/77) og *Zeitalter im Widerstreit* (1982). Især fremkomsten af den position, der betragter faghistorien som en historisk samfundsvidenskab, har været en alvorlig udfordring for den østtyske tradition, bl.a. fordi Wehler og Kocka vanskeligt har kunnet fremstilles som tilhængere af en traditionel borgerlig-idealistisk historieteori, da de dels indtager marxistisk teoridannelse i deres forskning, dels fremhæver historie-forskningens samfundskritiske opgave og dels sigter mod udarbejdelsen af en integreret samfundshistorie.

Østtysk faghistorie går i udpræget grad ind for en teoriformidlet form for historieforskning. En marxistisk-leninistisk tilgang er netop kendetegnet ved, at den skal være et forsøg på at bringe principper og teorier fra såvel den dialektiske som den historiske materialisme til anvendelse ved studiet af historisk specifikke samfund og perioder. Termen 'den marxistisk-leninistiske historisme' anvendes undertiden af østtyske historikere som en sammenfattende be-

tegnelse for den overordnede, styrende teori. Denne teori kan efter deres opfattelse modificeres og videreudvikles som et resultat af dens anvendelse i realhistoriske undersøgelser, men de betragter det som udelukket, at den marxistisk-leninistiske historisme som sådan kan revideres på noget afgørende punkt. I realhistoriske analyser er det først og fremmest den historiske materialisme, der bringes til anvendelse. Ved hjælp af begreber som 'produktivkræfter', 'produktionsforhold', 'basis/overbygning', 'klasser', osv. forsyner den historiske materialisme historikerne ikke blot med en teori om ethvert samfunds struktur og dynamik; den giver tillige et skema for både det lovmæssige udviklingsforløb i en bestemt samfundsformation og for den lovmæssige overgang fra en formationstype til en anden. For østtyske historikere er det meget afgørende at understrege ikke kun, at den historiske udvikling som helhed betragtes er underkastet lovmæssigheder, men at DDR repræsenterer den hidtil mest udviklede form for samfund. Den historiske materialisme anvendes således både som en teori, der kan formidle fremstillingen af integrerede samfundshistoriske analyser og som et universalhistorisk periodiserings- og udviklingsskema.

I de metodisk-teoretiske analyser fremhæver DDR-historikerne såvel historievidenskabens historisk-soziale betingethed som dens politisk-ideologiske funktioner. Enhver historieforskning siges at være præget af klassekonflikterne i dens samtid og vil — mere eller mindre direkte — tage parti i klassekampen, og muligheden af en klasseneutral historieforskning betragtes hermed som udelukket. Det eneste relevante valg for historikeren er derfor valget for eller imod de kræfter, der bærer det historiske fremskridt, og det vil i nutiden sige arbejderklassen og dens parti. Den bedste historiske erkendelse vil følgelig blive opnået af den forskning, der direkte tager samfundets klassekarakter og dets iboende dynamik som udgangspunkt. Marxistisk-leninistiske historikere anser således princippet om partiskhed (*Parteilichkeit*) for at være nødvendigt for at sikre såvel et erkendelsesfremskridt som erkendelsens objektivitet. Uenigheden blandt østtyske historikere vedrører primært spørgsmålet om hvor autonom historieforskningen (videnskaben) skal være i forhold til partiet, da det ifølge marxistisk-leninistisk tankegang netop er partiet, der ud fra en erkendelse af arbejderklassens vilkår og interesser skal sikre det historiske fremskridt. De fremhæver dog alle historievidenskabens politisk-ideologiske funktioner. Marxismen-leninismen anses ikke blot for at være et integreret sæt af videnskabelige principper og teorier, men betragtes tillige som en videnskabeligt funderet verdensanskuelse og ideologi. Indadtil skal den marxistisk-leninistiske historieforskning derfor bruges til udviklingen af en socialistisk bevidsthed, mens den udadtil skal benyttes som et redskab i nutidens ideologiske klassekamp.

Også i østtysk faghistorie indtager spørgsmålet om brud eller kontinuitet en

meget central plads. Den østtyske kontinuitetstese kan siges at være mere massiv end nogen af de vesttyske varianter, da den ikke kun peger på en manifest kontinuitet med hensyn til aggressiv imperialistisk politik frem til 1945, men fastholder at denne politik føres videre efter 1945 i BRD. Følgelig bliver 1933 ikke betragtet som noget vende- eller brudpunkt. Derimod bliver oprettelsen af DDR i 1949 betragtet både som et afgørende brud i den nationalhistoriske udvikling og som kulminationen af den kamp, som var ført af den revolutionære del af den tyske arbejderbevægelse. En indre sammenhæng mellem monopolkapitalisme og imperialismen betragtes her som et alment kendetegn ved dette stadium af kapitalismens udvikling, og det særegent tyske skal ifølge denne opfattelse findes i den specielt aggressive karakter, som den imperialistiske politik fik i Tyskland, og som bl.a. forklares ved militarismens meget fremtrædende rolle i Preussen. Tilsvarende fremhæver DDR-historikerne fascismens specifikke klassekarakter. Fascismen betragtes som en styreform, der skal forstås ud fra monopolkapitalismens udvikling og anses for at være den styreform, der var i overensstemmelse med interesserne hos de mest reaktionære og aggressive dele af monopolkapitalen. Den fascistiske stat og Hitler bliver således betragtet som et magtinstrument for dele af det monopolkapitalistiske borgerskab. Østtysk faghistorie er følgelig yderst kritisk indstillet til de historikere, der gør fx. 1933 til et afgørende brud eller Hitler til en centralfigur. Omvendt tillægger den Fischer store fortjenester, fordi han har blotlagt såvel kontinuiteten med hensyn til aggressiv, expansionistisk udenrigspolitik som klasseinteresserne bag denne. Samtidigt fastholdes dog, at Fischer ikke har kunnet overskride den borgerlige historieforsknings iboende begrænsninger, og en tilsvarende kritik rettes fx. også mod Wehler. Selv om Wehlers tilgang beskrives som værende mere realistisk end normalt blandt borgerlige historikere, kritiseres han for at betragte den imperialistiske politik som en form for integrationsideologi og et middel til at stabilisere eliternes magtpositioner og ikke som en lovmæssig følge af den monopolkapitalistiske udvikling.

I en vesttysk sammenhæng har det ofte været noget af en provokation, når Wehler og Kocka mere end antydte, at vesttyske faghistorikere havde en del at lære af den marxistiske tradition, fx. med hensyn til etableringen af en struktureret helhedsbetragtning. Samtidigt har de dog også klart markeret deres afstandtagen fra den ortodokse udlægning og brug af denne tradition i DDR. Marxismens historiefilosofiske præmisser afvises således som en aldeles utilidsvarende form for tænkning og dermed den forestilling, at marxismen i grundtræk har klarlagt, hvordan historien vil udvikle sig. Også centrale teorkomponenter i marxismen-leninismen som fx. 'basis/overbygning' og 'produktivkræfter' er enten blevet afvist som ubrugelige eller grundigt problematiseret. Wehler og Kocka er ligeledes yderst kritiske med hensyn til konsekven-

serne for forskningen af det institutionaliserede hegenomi, som marxismen-leninismen udøver i et land som DDR. Ved at blokere for nye spørgsmål og tilgange har dette forhold efter deres mening forhindret såvel den nødvendige revision som den frugtbare videreudvikling af den historiske materialisme. Ved flere lejligheder har Kocka derfor understreget den radikale forskel mellem deres ideer om kritisk-engageret historieforskning og den østtyske doktrin om faghistoriens partiskhed (*Parteilichkeit*). Han betragter det således som uforeneligt med principperne for videnskabeligt arbejde, at en politisk, videnskabssektstern instans i DDR kollektivt kan forpligte østtyske faghistorikere til ét bestemt teorivalg og én interesseorientering, for dermed udelukkes muligheden af, at historikere frit kan revidere deres udgangspunkt i lyset af undersøgelser og diskussioner.

På sin side anerkender østtysk faghistorie, at Wehlers og Kockas position på væsentlige punkter adskiller sig fra traditionel vesttysk faghistorie. Wehler og Kocka siges ikke blot at have udmøntet en mere materialistisk, teoriorienteret og socio-økonomisk tilgang end der er normalt blandt borgerlige historikere, men de siges også at repræsentere et nyt stadium i receptionen af den marxistiske tradition i BRD. Fordi den således har ført til nye delerkendelser, bliver 'historisk samfundsvidenskab' betragtet som et erkendelsesfremskridt af historikerne i DDR. Men samtidigt understreges både de fundamentale mangler ved og den borgerlig-ideologiske karakter af denne nye faghistoriske position. Wehlers og Kockas brug af den historiske materialisme betragtes som en forvanskning og udhuling af denne teori, både fordi de kun vil anvende dele af den, og fordi de kun tillægger den en heuristisk værdi og afviser, at den er en genspejling af den historisk-sociale virkelighed. I modsætning hertil fremhæver østtyske faghistorikere, at marxismen-leninismen udgør en ubrydelig helhed omfattende et videnskabeligt teorigenkompleks såvel som en praktisk-politisk livsanskuelse. Wehlers og Kockas position betragtes ligeledes som værende pluralistisk-eklektisk og dermed typisk borgerlig. Ifølge det østtyske synspunkt bruges denne pluralisme-eklekticisme som en undskyldning for at komme uden om at skulle opstille en teori om historien (*Theorie der Geschichte*) og dermed kunne nøjes med at fremlægge en historieteori (*Theorie der Geschichtswissenschaft*). Men dette kan ikke lade sig gøre, fremhæves det, fordi enhver historieteori nødvendigvis må baseres på visse antagelser om historien. Og selve arbejdet med at etablere et nyt paradigme i vesttysk faghistorie ses som et led i den aktuelle ideologiske klassekamp. Det betragtes som et forsøg på at udvikle en mere kompleks og fleksibel historieopfattelse for derigennem at kunne stabilisere den kapitalistiske samfundsorden og bekæmpe marxismen-leninismen mere effektivt end tidligere. Teorien om den s.k. 'organiserede kapitalisme' bliver således fremhævet som et bevis på det manifesterede anti-marxistiske sigte hos Wehler og Kocka.

## En socialhistorisk nyhistorisme

Blandt vesttyske historikere er modstanden mod at gøre faghistorien til en historisk samfundsvidenskab ikke kun kommet fra dem, der har søgt at forsvare den politiske histories fremtrædende position i tysk historievidenskab. Også blandt dem, der har gjort op med den politiske histories dominans og som derfor har arbejdet for at styrke socialhistoriens stilling, har der manifesteret sig en kritik af det nye faghistoriske paradigme, som Wehler og Kocka står som talsmænd for. For eksempel har Heidelberg-historikeren Werner Conze (f. 1910), der i 50'erne var med til at grundlægge en nu berømt arbejdskreds for socialhistorie, fremført en sådan kritik i sine indflydelsesrige forskningsoversigter og historiografiske studier. Selv om Conze ofte har peget på begrænsningerne i traditionel tysk historisme og selv har plæderet for et tættere samarbejde med samfundsvidenskaberne i et forsøg på at fremme en mere strukturhistorisk tilgang, mener han, at Wehler og Kocka er gået meget for vidt med deres idé om en historisk samfundsvidenskab med samfundskritisk sigte. Dels anser han dette paradigme for at være alt for snævert for en moderne, kompleks historieforskning, dels har han forbehold overfor en meget manifest form for teoristyring i historieforskningen. Hans modstand er dog primært begrundet i en afvisning af hele ønsket om at gøre historievidenskaben praksisrelevant. For ham at se repræsenterer ideen om at anvende faghistorisk forskning som et led i 'en politisk pædagogik' et afgørende, nærmest fatalt tilbageskridt i forhold til Max Webers teori om videnskabens forpligtelse til at forholde sig værdineutral, og han afviser blankt, at en historieforskning uden samfundskritisk engagement betyder et forsvar for et politisk status quo. På grund af sin fremtrædende position har Conze med denne kritik formået at så tvivl om såvel legitimiteten som frugtbarheden af den Wehler-Kockaske position, men han kan ikke siges selv at have udmøntet et argumenteret alternativ til denne position. Indtil videre har han blot understreget nødvendigheden af at udvikle en faghistorisk position, der kan udgøre et alternativ både til den traditionelle status quo orienterede historisme og til den nye samfundskritiske historieforskning.

Det har først og fremmest været Thomas Nipperdey, der i 70'erne har påtaget sig den dobbelte opgave dels at fremlægge et videnskabsteoretisk begrundet alternativ til Wehlers og Kockas position og dels at problematisere Wehlers tilgang til spørgsmålene om kontinuitet og særudvikling. Da Nipperdey dermed er kommet til at fremstå som deres mest markante modpol i vesttysk faghistorie, er det værd at fremhæve, at afstanden mellem deres respektive positioner på ingen måde var så klar eller udtalt i 60'erne. Tværtimod bidrog Nipperdey på det tidspunkt til historismekritikken og søgte såvel teoretisk som forskningspraktisk at inddrage moderne samfundsvidenskab, bl.a. antropologiske problemstillinger, i et forsøg på at overvinde begrænsningerne

i det historistiske paradigme. Og det var da også netop for at markere dette delvise fælles fagpolitiske engagement, at hans samling af afhandlinger *Gesellschaft, Kultur, Theorie* (1976) blev udgivet i den af Wehler og Kocka redigerede serie *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*. Deres veje begyndte for alvor at skilles i efterdønningerne efter det vesttyske studentoprør. Med afhandlingen *Über Relevanz* (1972) gjorde Nipperdey principielt op med hele ideen om en samfundskritisk og praksisrelevant historieforskning ved at søge at blotlægge dens mangler i såvel videnskabsteoretisk som politisk henseende. Dette blev fulgt op af et historiografisk anlagt opgør i *Kritik der Objektivität? Zur Beurteilung der Revolution von 1848* (1974) hvor idealet om objektiv-værdifri forskning konsekvent blev forsvaret, medens teorien om kritisk historievidenskab blev fremstillet som nærmest en maskeret form for ideologi. Det var på grund af de forskydninger i det fagpolitiske miljø, der var fremkommet i kølvandet på studenteroprøret, at Nipperdey følte sig foranlediget til at imødegå enhver form for marxistisk inspireret historieforskning, hvad enten denne inspirationskilde var nymarxistisk som i Frankfurterskolen (Habermas) eller mere ortodoks som i DDR-udgaven. I 1975 fremlagde Nipperdey så en principiel metodisk-teoretisk kritik af Wehlers kejserrige-bog i *Geschichte und Gesellschaft*, og samme år bidrog han til antologien *Die Zukunft der Vergangenheit. Lebendige Geschichte — klagende Historiker* (1975) med hvilken fagets mere konservative og traditionstro kræfter blev søgt mobiliseret til et forsvar for historieforskningens betydning som et identitets-skabende dannelsesfag. Nipperdeys meget konsekvent gennemførte opgør med Wehler skyldes først og fremmest, at Wehler har været den af de etablerede faghistorikere, der frem for andre har legitimeret en form for kritisk, marxistisk inspireret historieforskning blandt især yngre forskere. Men konflikten mellem dem har endnu en nævneværdig dimension. Både Nipperdey og Wehler er socialdemokrater, og Nipperdeys kritik er tillige et forsøg på at imødegå de mere nymarxistiske strømninger i SPD til fordel for en af Karl Popper inspireret samfunds teori, hvor hovedvægten er lagt på en pragmatisk, 'piece-meal' reformpolitik. Det foreløbige kulminationspunkt i dette opgør er Nipperdeys forelæsning *Geschichte als Aufklärung* (1980), i hvilken den kritiske historieforskning (dvs. Wehler, Kocka, m.fl.) anklages for at fremme en ny anti-liberal dogmatisme, der i det mindste utilsigtet lægger op til en form for totalitær politisk tænkning.

I løbet af opgøret med Wehler har Nipperdey udmøntet en specifik faghistorisk position, der med rimelighed kan beskrives som nyhistoristisk, da den er et forsøg på at hævde gyldigheden af en del centrale metodisk-teoretiske principper i den historistiske tradition. De teoremer fra historismen, der forsvares, er dog søgt frigjort fra deres oprindelige sammenhæng med en historisk og filosofisk idealisme, d.v.s. er søgt 'af-idealiseret'. Fx. bliver historis-

mens statsorienterede samfundssyn og dens fremhævelse af ideografisk beskrivelse på bekostning af forklaringer og generaliseringer betragtet som værende aldeles passé. Han søger således at fastholde en række historistiske principper inden for rammerne af en ny, mere socialhistorisk konception.

Kernepunktet i Nipperdeys bestræbelser har været at understrege nødvendigheden af at fastholde Rankes ideal om objektivitet og værdineutralitet i faghistorisk forskning — et ideal, der blev opstillet for at modvirke enhver partisk, moraliserende eller pædagogisk brug af historieforskningen ved at understrege, at historikerens fremmeste pligt alene er at finde sandheden. Mens Nipperdey kan medgive modstanderne af dette ideal, at historikere i praksis aldrig kan leve op til det, afviser han dog, at dette faktiske forhold kan begrunde en afvisning eller opgivelse af idealet. Han kan heller ikke acceptere, at dette ideal implicerer i det mindste en indirekte støtte til den herskende sociale orden, således som kritikerne ofte har hævdet. Idealet skal fastholdes som regulativ idé (Kant), fremhæver Nipperdey, fordi selve forsøget på at efterleve det udgør et vigtigt middel til at fremme et erkendelsesfremskridt.

Nipperdey fremfører ofte endnu et hovedargument for bevarelsen af dette ideal, nemlig manglen på et brugbart og holdbart alternativ. Selvfølgelig er en kritisk, værdiorienteret historieforskning konkret mulig, men, understreger han, den kan ikke gøre krav på at være videnskabelig, da en konflikt mellem modstridende værdisæt ikke kan afgøres på videnskabelig vis, og følgelig er værdidomme blot udtryk for forfatterens personlige overbevisning. Nipperdey hævder også, at selve det forhold, at historikeren har et kritisk sigte med sin forskning og søger at gøre den praksisrelevant, kommer til at påvirke erkendelsesprocessen på en modproduktiv måde. Et sådant sigte kommer nemlig til at virke fordrejende og ødelæggende på den historiske erkendelse, fordi det hindrer historikeren i at forstå og forklare en tidsepoke ud fra dens egne præmisser — et andet helt centralt princip i historismen. Og fastholdelsen af dette princip betragter Nipperdey som helt afgørende for, at historikeren kan yde fortiden retfærdighed i sin forskning.

Nipperdey accepterer dog i visse begrænsede tilfælde, at en kritisk, værdiorienteret historieforskning kan være nødvendig og legitim. På linie med Kocka godtager han, at videnskabelig forskning er baseret på menneskelige og sociale værdier og dermed implicerer en form for politisk etik. Men modsat Kocka fremhæver Nipperdey, at historievidenskabens tilgrundliggende etik kun er en basis- eller minimaletik. Denne etik kan efter han mening normalt ikke benyttes som et normativt fundament for en kritisk historieforskning, da den ikke kan bruges til at afgøre stridigheder blandt de grupper, der støtter principperne bag et moderne pluralistisk demokrati. Men i tilfælde som fx. Hitler, der forbrød sig mod de mest basale menneskelige normer og værdier, mener Nipperdey, at det er berettiget at anvende historievidenskabens iboende

etik til at begrunde og retfærdiggøre en kritisk stillingtagen til et specifikt historisk fænomen.

Bortset fra sådanne ekstraordinære tilfælde anser Nipperdey en kritisk, vurderende historieforskning for at være en utilbørlig anvendelse af såvel fortiden som videnskaben. For så snart historisk erkendelse direkte bruges til at legitimere eller kritisere forhold i nutiden, bliver den enten blot et udtryk for en bedrevende moralisme eller et ideologisk redskab. Har man først konsekvent brudt med ideen om umiddelbar praksis-relevans, åbnes der for muligheden af en ikke-ideologisk anvendelse af faghistorien som led i en politisk pædagogik. Historieforskningens samfundspolitiske funktioner er indirekte, understreger Nipperdey, og fremmes bedst ved at historikeren helliger sig sin forskning uden at skele til dens umiddelbare samfundsrelevans. En objektiv, værdineutral faghistorie vil formidle indsigt i såvel traditionens og institutionernes magt som i menneskers kreative evner og dermed bidrage til en realistisk erkendelse af forholdet mellem orden og frihed i samfundslivet. I overensstemmelse med historismens principper vil en sådan historieforskning fx. understrege, at eftersom historisk erkendelse selv er en historisk størrelse, må den altid være foreløbig og ufuldstændig, og dermed vil faghistorien være med til at skabe en skeptisk og kritisk holdning til de fremherskende ideologier i nutidens samfund. En sådan historieforskning vil ligeledes pege på det ambivalente, flertydige og modsætningsfyldte i en historisk situation, og dermed vil den give indblik i den tragiske dimension i historiske processer. Faghistorien bidrager på denne måde indirekte til holdnings- og identitetsdannelsen i nutidens samfund og udfylder dermed en vigtig samfundsmæssig funktion, men, understreger Nipperdey, faghistorien bør kun involvere sig aktivt og direkte i konflikterne om politisk og social identitetsdannelse såfremt dette sker med henblik på at forsvare de tilgrundliggende principper for et moderne pluralistisk demokrati.

Som nævnt havde Wehler i *Das Deutsche Kaiserreich* ikke kun søgt at pege på hvori den tyske særudvikling bestod, men havde tillige behandlet kejserrigets historie i lyset af nazisternes magtovertagelse i 1933 for derigennem at kaste lys på kontinuitetsproblemet i moderne tysk historie. I anmeldelsen af denne bog tog Nipperdey et opgør med denne form for kontinuitetshistorie og har siden da såvel teoretisk som realhistorisk videreudbygget sin kritik af tesiane om kontinuitet og særudvikling, foreløbig mest udfoldet i *1933 und Kontinuität der deutschen Geschichte* (1978). Denne kritik har primært været rettet mod den styrende funktion, som spørgsmålene om kontinuitet og særudvikling har hos Wehler, men det skal dog nævnes, at den er blevet udvidet til også at omfatte den alternative tilgang hos Hillgruber og Hildebrand. Det er uholdbart, understreger Nipperdey, at gå ud fra en forestilling om ét overordnet og adækvat kontinuitetsperspektiv, fordi der altid vil være flere for-

skellige kontinuitetslinier i et lands historie. Gøres en bestemt kontinuitetslinie således til den dominante og altafgørende, medfører det uvilkaarligt en 'deformering' af den historiske erkendelse. Brugen af et kontinuitetsperspektiv medfører desuden, at der anlægges en manifest teleologisk betragtningsmåde på et historisk forløb. Herved fremmes tendensen til dels at gøre den historiske proces mere éntydig og énstregen end den faktisk var og dels at fremhæve det nødvendige og uundgåelige på bekostning af det åbne og foranderlige. Med hensyn til tesiane om en tysk særudvikling har Nipperdey især gjort gjældende, at selve begrebet 'særudvikling' (*Sonderweg*) ofte bruges på en meget problematisk måde. Dels implicerer dette begreb en forestilling om et sundt og ønskværdigt udviklingsforløb som målestok, og dels lægger det op til at overse det basale forhold, at enhver nations historie med rimelighed kan beskrives som en særudvikling, da to nationer aldrig gennemgår et identisk udviklingsforløb. Nipperdey har imidlertid ikke afvist enhver tale om kontinuitet og særudvikling som illegitim. Metodisk anbefaler han dog, at der altid ses bort fra kontinuitetsspørgsmålet ved selve udforskningen af en tidsperiode for netop derved at kunne erkende den ud fra dens egne præmisser. Og kun ved at inddrage en flerhed af kontinuitetslinier og former for særudvikling, mener Nipperdey, at det vil være muligt at undgå den 'deformering' af den historiske erkendelse, som hidtil har kendetegnet den kontinuitetshistoriske forskning.

I sit opgør med Wehler har Nipperdey ikke taget stilling til spørgsmålet om muligheden af 'samfundshistorie' og har således ikke explicit diskuteret problemet om, hvordan de faghistoriske deldiscipliner kan integreres til en helhed. Han har kun fremhævet, at han hverken betragter socialhistorien som en 'sektordisciplin' eller som en 'integrationsdisciplin', men som en 'aspekt-disciplin'. Dog har han fremlagt en alternativ realhistorisk analyse af de lange linier i afhandlingen *Probleme der Modernisierung in Deutschland* (1979), hvori der også skitseres en forklaringsmodel for, hvad der skete i 1933. Selv om der er afgørende forskelle mellem Wehlers og Nipperdeys analyser, er det værd at fremhæve, at de på en række vigtige punkter er enige. I lighed med Wehler gør Nipperdey således dualismen mellem en hurtigt gennemført økonomisk modernisering og den manglende modernisering af de politiske og sociale systemer til et af analysens nøglepunkter. Men han vil ikke forklare dette forhold ved, at eliterne fastholdt deres traditionelle magtpositioner i det tyske samfund ved hjælp af undertrykkelse og manipulation. I stedet forklarer han det bl.a. ved, at Tysklands nye rolle som stormagt efter 1871 fik den virkning, at befolkningen accepterede fastholdelsen af en stærk, elitedomineret stat. Nipperdey afviser også, at den forsinkede politiske modernisering kan bruges som forklaring på den manglende politiske stabilitet under Weimarrepublikken og dermed på Hitlers magtovertagelse i 1933. Han vil kun acceptere, at den manglende demokratisering belastede det politiske system,



og at de autoritære politiske traditioner gjorde nazisternes magtovertagelse lettere, men han fremhæver samtidigt, at ingen af disse forhold kan forklare, hvordan en revolutionær-fascistisk bevægelse opstod. Han anser således den manglende politiske modernisering for kun at være én af årsagerne til 1933. En anden vigtig årsag skal ifølge Nipperdey findes i, hvad der kaldes moderniseringskrisen, og denne kan forklare, hvorfor den nazistiske massebevægelse på samme tid kunne være radikal i sin modstand mod den igangværende modernisering af det tyske samfund og ekstrem moderne i hele sin stil og brug af midler.

Nipperdey har ofte sammenfattet kritikken af Wehlers position således: i sin kritiske historieforskning optræder Wehler på samme tid som lovgiver, anklager og dommer, og af denne grund må han betragtes som en ny Treitschke, omend med modsat fortegn. Men Nipperdey er også gået videre og har offentligt anklaget — dog uden at nævne enkeltpersoner — tilhængerne af en kritisk historieforskning for at lægge op til en totalitær og terroristisk form for politisk tænkning. Wehler og Kocka har på det bestemteste afvist en sådan anklage og har til gengæld peget på, at det er Nipperdey, der har startet en generel mistænkeliggørelseskampagne uden at give de anklagede en chance for at tilbagevise beskyldningerne. De har også fremhævet, at præmisserne for deres samfundskritiske historieforskning er lagt åbent og begrundet frem til rationel diskussion og kritik. Dette betragter de som en langt mere videnskabelig og demokratisk fremgangsmåde end det eneste reelle alternativ, nemlig at de styrende værdipræmisser kun er skjult tilstede i den faghistoriske forskning.

### *Konflikter og brudflader*

Som det er fremgået, er der et utal af brudflader i nutidig tysk faghistorie. Et centralt konflikt punkt vedrører spørgsmålet om, i hvilken udstrækning en moderne historieforskning bør være en teoriformidlet form for forskning. Såvel Wehler-Kocka som den østtyske tradition gør teoriformidling til et uomgængeligt krav. Derimod mener Conze og Nipperdey, at teoriformidling kan være frugtbar, men peger også på det modproduktive i en for manifest teori-styring, mens Hillgruber og Hildebrand er afvisende over for en systematisk inddragelse af samfundsvidenskabelig teori i historieforskningen. Denne konflikt hænger nøje sammen med deres forskellige stillingtagen til muligheden af at producere en videnskabelig 'samfundshistorie' eller totalhistorie. Hillgruber og Hildebrand er helt afvisende, mens Conze og Nipperdey vel nærmest må siges at være kritiske og skeptiske, uden dog fuldstændigt at afvise denne mulighed. I modsætning hertil betragter såvel Wehler-Kocka som de østtyske marxister en sådan samfundshistorie som det overordnede mål for faghistorisk forskning. Den afgørende forskel er, at mens Wehler og Kocka lægger op til en tentativ, eksperimenterende fremgangsmåde, der kan generere revisioner

og forbedringer, mener de østtyske faghistorikere, at den overordnede teori, der skal formidle udarbejdelsen af en samfundshistorie, er en kendt størrelse, og hovedopgaven består egentlig kun i at bringe den til konkret anvendelse.

En anden væsentlig brudflade vedrører spørgsmålet om, i hvilken udstrækning den historiske proces er åben eller samfundsmæssig determineret. Både Hillgruber-Hildebrand og Conze-Nipperdey lægger vægt på at betone såvel åbenheden i den historiske situation som dens kompleksitet, tvetydighed og tragiske dimensioner. Wehler og Kocka betoner ganske vist åbenheden i enhver historisk situation, men fremhæver meget mere markant end deres vesttyske kolleger betydningen af de restriktive og determinerende strukturbetingelser for historisk handlen. I modsætning hertil er det helt afgørende for de østtyske marxister at påvise det lovbundne i det historiske udviklingsforløb. Som det også er fremgået, er et yderligere konflikt punkt spørgsmålet om faghistoriens politiske funktioner. Her er det værd at fremhæve, at der for så vidt er enighed om, at faghistorien skal udfylde vigtige samfundsmæssige funktioner. Uenigheden går på spørgsmålet om, hvordan dette skal gøres. Såvel Hillgruber-Hildebrand som Conze-Nipperdey afviser legitimiteten af, at faghistorien direkte engagerer sig ved at bidrage åbenlyst til en politisk pædagogik. Omvendt fastholder såvel Wehler-Kocka som de østtyske marxister, at faghistorien direkte skal vedkende sig sine samfundspolitiske opgaver, og uenigheden går på, hvordan dette kan gøres på en måde, der er forenelig med principperne for videnskabelig forskning.

Endelig viser kontinuitetsdebatten den markante uenighed, der gør sig gældende i de realhistoriske undersøgelser. Denne uenighed må til dels ses som en følge af en forskellig forståelse af faghistoriens teori- og metodegrundlag, og dette forklarer i vid udstrækning forskellen mellem Wehler-Kocka og DDR-historikerne i de realhistoriske undersøgelser. Men den må også forstås i lyset af hvilken 'lære', som disse historikere mener, at nutidens tyskere skal drage af deres historie. En stillingtagen til 1933 er fortsat i det tvedelte Tyskland ikke kun et spørgsmål om historie, men tillige et spørgsmål om aktuel politik.

Wehler har forsvaret sin skarpe og provokerende fremstillings- og diskussionsform med, at en sådan fremgangsmåde er erkendelsesproduktiv, da den lægger op til både en kritisk afklaring af etablerede positioner og til udarbejdelsen af nye, alternative tilgange. 70ernes faghistoriske debat har efter min mening bekræftet dette. Dog bør det ikke overses, at denne fremgangsmåde til tider også har bidraget til at gøre den faglige debat til en gold erklærings- og skyttegravskrig. Det er muligvis i erkendelse heraf, at Wehler i *30. Januar 1933 — Ein halbes Jahrhundert danach* (1983) har foreslået, at den faghistoriske diskussion i fremtiden koncentrerer sig mere om muligheden af at etablere en kritisk syntese af de forskellige tilgange til forklaringen af nazismens opkomst og magtovertagelse.

## USA

### *Sekundærlitteratur om nyere amerikansk historiografi*

- Delzell, Charles F. (red.), *The Future of History*, Nashville: Vanderbilt University Press, 1977.
- Higham, John, *Writing American History*, Essays on Modern Scholarship, Bloomington, Indiana University Press 1970.
- Higham, John and Conkin, Paul (red.), *New Directions in American Intellectual History*, Baltimore 1979.
- Journal of Interdisciplinary History*, 12: 1—2, 1981.
- Kammen, Michael, *The Past before Us*, Ithaca and London 1980.

### *Sentrale verker innen nyere amerikansk historieforskning*

- Bailyn, Bernard, *The Ideological Origins of the American Revolution*, Cambridge, Mass. 1967.
- Fogel, Robert, *Railroads and American Economic Growth: Essays in Econometric History*, Baltimore 1964.
- Genovese, Eugene D., *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves made*, New York 1974.
- Fogel, Robert and Stanley Engerman, *Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery*, Boston 1974.
- Gordon, Linda, *Woman's Body, Woman's Right, A Social History of Birth Control in America*, New York 1976.
- Gutman, Herbert G., *The Black Family in Slavery and Freedom, 1750—1920*, New York 1976.
- Higham, John, *Send These to Me: Jews and other Immigrants in Urban America*, New York 1975.
- Katz, Michael B., *The People of Hamilton, Canada West, Family and Class in a Mid-Nineteenth Century City*, Cambridge 1975.
- Kearns, Doris, *Lyndon Johnson and the American Dream*, New York 1976.
- Thernstrom, Stephan, *Poverty and Progress, Social Mobility in a Nineteenth Century City*, Cambridge, Mass. 1964.
- *The Other Bostonians. Poverty and Progress in the American Metropolis 1880—1920*, Cambridge, Mass. 1973.
- Rogin, Michael, *Fathers and Children: Andrew Jackson and the Subjugation of the American Indian*, New York 1975.
- Warner, Sam jr., *Streetcar Suburbs: The Process of Growth in Boston 1870—1900*, Cambridge, Mass. 1962.

## Storbritannien

### *Översiktslitteratur*

- Anderson, Perry, *Arguments within English Marxism* (London 1980).
- Baker, Norman, "England: omkring den industrielle revolution" i *Moderne historievidenskab*, red. av G. Iggers (Köpenhamn 1980) 119—133.
- Samuel, Raphael, "British Marxist Historians 1880—1980" i *New Left Review* 120 (1980) 21—96.
- Stedman Jones, Garrett, "History: The Poverty of Empiricism" i *Ideology in Social Science*, red. av R. Blackburn (Glasgow 1972) 96—115.
- Thompson, E.P., *The Poverty of Theory and other Essays* (London 1978).

### *Huvudverk nämnda i texten*

- Aston, Trevor, red., *Crisis in Europe 1560—1660: Essays from Past and Present* (London 1965).
- Foster, John, *Class Struggle and the Industrial Revolution: Early Industrial Capitalism in three English Towns* (London 1974).
- Hilton, Rodney, *The Transition from Feudalism to Capitalism* (London 1976) sv. översättning.
- Joyce, Patrick, *Work, Society and Politics: The Culture of the Factory in Later Victorian England* (Brighton 1980).
- Laslett, Peter, *The World We have Lost* (London 1965).
- Macfarlane, Alan, *The Origins of English Individualism* (Oxford 1978).
- Samuel, Raphael, *East End Underworld: Chapters in the Life of Arthur Harding* (London 1981).
- Thompson, E.P., *The Making of the English Working Class* (London 1963).
- Williams, Raymond, *Culture and Society 1780—1950* (London 1958).
- Wrigley, E.A. & R.S. Schofield, *The Population of England 1541—1871: A Reconstruction* (London 1981).

## Tyskland

### *Historiografiske oversigter*

- Conze, W., 'Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945. Bedingungen und Ergebnisse', *Historische Zeitschrift* 225:1977, 1—28.
- Faulenbach, B., 'Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94:1981, 29—57.
- Heydemann, G., *Geschichtswissenschaft im geteilten Deutschland*, 1980.

- Iggers, G.G., 'Federal Republic of Germany', i G.G. Iggers & H.T. Parker (red.), *International Handbook of Historical Studies*, 1980.
- Kocka, J., 'Theory and Social History: Recent Developments in West Germany', *Social Research* 47:1980, 426—57.
- Mommsen, W.J., 'Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik', *Geschichte und Gesellschaft* 7:1981, 149—88.
- Reppen, K., 'Methoden- oder Richtungskämpfe in der deutschen Geschichtswissenschaft seit 1945?', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1979, 591—610.
- Schleier, H., 'German Democratic Republic', i G.G. Iggers & T.H. Parker (red.), *International Handbook of Historical Studies*, 1980.
- Schmidt, W., 'Die Entwicklung der DDR-Geschichtswissenschaft im Zerrspiegel bürgerlicher Historiographie der BRD', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 30:1982, 581—89.
- Wehler, H.-U., 'Geschichtswissenschaft heute', i J. Habermas (red.), *Stichworte zur 'Geistigen Situation der Zeit'*, 2. Bd.: *Politik und Kultur*, 1979.

### Historisk samfundsvidenskab

- Kocka, J., 'Theorieprobleme der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Begriffe, Tendenzen und Funktionen in West und Ost', i H.-U. Wehler (red.), *Geschichte und Soziologie*, 1972.
- *Klassengesellschaft im Krieg*, 1973.
- 'Zur jüngeren marxistischen Sozialgeschichte', i P.C. Ludz (red.), *Soziologie und Sozialgeschichte*, 1973.
- *Unternehmer in der deutschen Industrialisierung*, 1975.
- 'Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte', *Geschichte und Gesellschaft* 1:1975, 9—42.
- *Sozialgeschichte. Begriff-Entwicklung — Probleme*, 1977.
- *Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie*, 1977.
- (red.), *Theorien in der Praxis des Historikers*, (= Sonderheft 3 af *Geschichte und Gesellschaft*), 1977.
- 'Parteilichkeit in der DDR-marxistischen Geschichtswissenschaft. Einige Thesen', i R. Koselleck m.fl. (red.), *Objektivität und Parteilichkeit*, 1977.
- 'Struktur und Persönlichkeit als methodologisches Problem der Geschichtswissenschaft', i M. Bosch (red.), *Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte*, 1977.
- 'Legende, Aufklärung und Objektivität in der Geschichtswissenschaft', *Geschichte und Gesellschaft* 6:1980, 449—55.
- 'Ursachen des Nationalsozialismus', *Aus Politik und Zeitgeschichte* B25/80:1980.

- 'Organisierter Kapitalismus im Kaiserreich?', *Historische Zeitschrift* 230: 1980, 613—31.
- *Die Angestellten in der deutschen Geschichte 1850—1980*, 1981.
- Wehler, H.-U., *Bismarck und der Imperialismus*, 1969.
- *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*, 1973.
- *Das Deutsche Kaiserreich 1871—1918*, 1973.
- *Modernisierungstheorie und Geschichte*, 1975.
- *Krisenherde des Kaiserreichs 1871—1918*, 2. udv. udg., 1979.
- *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung*, 1980.
- *Preussen ist wider chic. Politik und Polemik*, 1983.
- '30. Januar 1933. Ein halbes Jahrhundert danach', *Aus Politik und Zeitgeschichte* B4—5/83:1983.
- Winkler, H.A. (red.), *Organisierter Kapitalismus. Voraussetzungen und Anfänge*, 1974.

### Den politiske historie

- Hildebrand, K., *Deutsche Aussenpolitik 1933—1945. Kalkül oder Dogma?*, 1971.
- 'Hitlers Ort in der Geschichte des preussischen-deutschen Nationalstaates', *Historische Zeitschrift* 217:1974, 584—632.
- 'Innenpolitische Antriebskräfte der nationalsozialistischen Aussenpolitik', i H.-U. Wehler (red.), *Sozialgeschichte Heute. Fs.f. Hans Rosenberg*, 1974.
- 'Geschichte oder 'Gesellschaftsgeschichte'?', *Historische Zeitschrift* 223: 1976, 328—57.
- 'Nationalsozialismus oder Hitlerismus?', i M. Bosch (red.), *Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte*, 1977.
- 'Staatskunst oder Systemzwang?' Die 'deutsche Frage' als Problem der Weltpolitik, *Historische Zeitschrift* 228:1979, 624—44.
- *Das Dritte Reich*, 1979.
- 'Die Geschichte der deutschen Aussenpolitik (1933—1945) im Urteil der neueren Forschung: Ergebnisse, Kontroversen, Perspektiven', *Efterskrift til* 4. udg. af *Deutsche Aussenpolitik 1933—1945*, 1980.
- Hillgruber, A., *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege*, 1967.
- *Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler*, 1969.
- 'Politische Geschichte in moderner Sicht', *Historische Zeitschrift* 216: 1973, 529—52.

- 'Methodologie und Theorie der Geschichte der Internationalen Beziehungen', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1976, 193—210.
- 'Deutsches Nationalbewusstsein heute — in zeitgeschichtlicher Perspektive', *Geschichte, Politik und ihre Didaktik* Hf. 3—4:1976, 5565.
- *Deutsche Grossmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert*, 1977.
- 'Tendenzen, Ergebnisse und Perspektiven der gegenwärtigen Hitler-Forschung', *Historische Zeitschrift* 226:1978, 600—621.
- *Die geschichterte Grossmacht. Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871—1945*, 1980.

## Marxismen-leninismen

- Engelberg, E. (red.), *Probleme der Geschichtsmethodologie*, 1972.
- Engelberg, E. & Küttler, W. (red.), *Probleme der geschichtswissenschaftlichen Erkenntnis*, 1977.
- Irmschler, K., 'Zum 'historisch-sozialwissenschaftlichen' Konzept einer bürgerlichen Gesellschaftsgeschichte in der Historiographie der BRD', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 28:1980, 1135—47.
- Irmschler, K. & Lozek, G., 'Historismus und Sozialgeschichte in der gegenwärtigen bürgerlichen Geschichtsschreibung', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 27:1979, 195—208.
- Lozek, G. m.fl. (red.), *Unbewältigte Vergangenheit. Kritik der bürgerlichen Geschichtsschreibung in der BRD*, 3. udg., 1977.
- Lozek, G. & Loesdau, A. (red.), *Zeitalter im Widerstreit*, 1982.
- Rose, G., 'Modernisierungstheorien und bürgerliche Sozialwissenschaft', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 29:1981, 5—21.
- Steinbach, H.-J., 'Die Theorie des 'organisierten Kapitalismus' als antimarxistischen Kapitalismus in der Sozialgeschichtsschreibung der BRD', *Jahrbuch für Geschichte* 18:1978, 339—72.

## Socialhistorisk nyhistorisme

- Conze, W., 'Sozialgeschichte in der Erweiterung', *Neue politische Literatur* 19:1974, 501—14.
- *Literatur* 19:1974, 501—14.
- 'Zu den ersten drei Heften von 'Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft', *Archiv für Sozialgeschichte* 16:1976, 622—6.
- 'Zur Sozialgeschichte des Kaiserreichs und der Weimarerrepublik', *Neue politische Literatur* 21:1976, 507—15.

- 'Das Kaiserreich von 1871 als gegenwärtige Vergangenheit im Generationswandel der deutschen Geschichtsschreibung', i W. Pöls (red.), *Staat und Gesellschaft im politischen Wandel. Fs.f. Walter Bussmann*, 1979.
- Nipperdey, T., 'Kulturgeschichte, Sozialgeschichte, historische Anthropologie', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 55:1968, 145—64.
- 'Wehlers 'Kaiserreich'. Eine kritische Auseinandersetzung', *Geschichte und Gesellschaft* 1:1975, 539—60.
- 'Wozu noch Geschichte?', i G.-K. Kaltenbrunner (red.), *Die Zukunft der Vergangenheit*, 1975.
- 'Sozialdemokratie und Geschichte', i H. Horm m.fl. (red.), *Sozialismus in Theorie und Praxis. Fs.f. R. Löwenthal*, 1978.
- '1933 und Kontinuität der deutschen Geschichte', *Historische Zeitschrift* 227:1978, 86—111.
- 'Kann Geschichte objektiv sein?', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1979, 329—42.
- 'Probleme der Modernisierung in Deutschland', *Saeculum* 30:1979, 292—303.
- 'Geschichte als Aufklärung', *Die Zeit* 22.2.1980.
- Bidrag til *Deutscher Sonderweg — Mythos oder Realität?*, (Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte), 1982.

## Sovjet

### Om sovjetisk historieforskning etter Stalin

- Keep, John (red.), *Contemporary History in the Soviet Mirror* (London 1964).
- Baron, Samuel H., Heer, Nancy W. (red.), *Windows on the Russian Past* (Columbus, Ohio 1977).
- Naumov, V.P. (red.), *Sovetskaja istoriografija Velikoj Oktjabrskoj Sotsialistsjeskoj revoljutsii* (Moskva 1981), 'Sovjetisk historisk litteratur om Den store sosialistiske Oktoberrevolusjonen'.
- Mints, I.I. (red.), *Istoriografija istorii SSSR. Epokha sotsializma* (Moskva 1982), 'Forskningslitteratur om USSR's historie. Sosialismens epoke'.
- Nekritsj, Aleksandr, *Otresjii ot strakha. Vospominanija istorika* (London 1979), 'Befri deg fra frykten. En historikers memoarer'.
- Druzjinin, N.M., *Vospominanija i mysli istorika* (Moskva 1969), 'En historikers erindringer og tanker'.
- Torke, Hans-Joachim, 'Die neuere Sowjethistoriographie zum Problem des Russischen Absolutismus', i *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte* (Berlin 1973).

Nils Johan Ringdal (red.)

# Frontlinjer i historiefaget

– moderne historieskrivning  
i internasjonalt perspektiv

Med en innledning av Birgitta Odén

Det er mer arbeide med å fortolke fortolkninger  
enn med å fortolke fakta. Det er flere bøker  
om bøker enn om noe annet. Vi gjør ikke noe  
annet enn å kommentere hverandre.

*Montaigne*

UNIVERSITETSFORLAGET  
Oslo - Bergen - Stavanger - Tromsø

[1983]